

Streszczenie rozprawy doktorskiej

Dmytro Verteletskyi

„Kultura trypolska etapu C-II w międzyrzeczu Dniestru, Bugu i Horynia”

Rozprawa doktorska napisana w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego pod kierunkiem prof. dr hab. Małgorzaty Rybickiej i promotora pomocniczego

dr. Dariusza Króla

Celem przedstawionej rozprawy pt. „Kultura trypolska etapu C-II w międzyrzeczu Dniestru, Bugu i Horynia” było zbadanie i zinterpretowanie zjawisk kulturowych zachodzących na terenie Wołynia i Podola w drugiej połowie i w końcu IV tys. BC.

Pod względem chronologicznym przedstawione opracowanie obejmuje dosyć długi, ponad 500-letni okres czasu. Według dzisiejszej chronologii względnej oraz absolutnej KT jest to etap C-II, który to badacze łączą z okresem 3600/3500 – 3000/2600 BC. Na tej podstawie w pracy przyjęto podział na dwie fazy etapu CII; wczesną datowaną na lata 3600 - 3300 BC i późną datowaną na lata 3300 - 3000-2600 BC. Pierwsza faza jest związana z zanikiem klasycznych elementów kultury trypolskiej i pojawieniem się istotnych zmian w kulturze materialnej i gospodarce, wyraźnie widocznych w kontekście migracji, organizacji osadnictwa, domostw, przemysłu itd. (grupa brynzeńska, grupa koszyłowiecka, grupa horiv-nowomalin, grupa kolodiazyn). Druga faza etapu C-II to pojawienie tzw. kultury post-klasycznej (grupa gordinești-kasperowcy, grupa trojaniw, grupa sofiivka), wskutek poważnych zmian związanych zapewne z migracjami, wymianą kulturową, czynnikami ekologicznymi i innymi procesami pod koniec IV tys. BC.

Obszar jaki analizowano w pracy to zachodnie terytorium współczesnej Ukrainy . Zasięg przestrzenny opracowania obejmuje ponad 40 tys. km². W aktualnym administracyjnym podziale Ukrainy to: południowe terytorium obwodów rówieńskiego oraz częściowo wołyńskiego, terytorium obwodów chmielnickiego oraz tarnopolskiego; północna część obwodów czernowieckiego, iwano-frankowskiego oraz zachodnia część obwodu lwowskiego.

Terytorium geomorfologiczne dotyczy dwóch jednostek: pierwsza to wyżynna część – Wyżyny Wołyńsko-Podolskiej; druga to terytorium nizinne: Małego Polesia. Środowisko hydrologiczne: w południowej strefie to środkowa oraz część górnego Dniestru oraz jego główne lewe dopływy – Gniła Lipa, Seret, Strypa, Żłota Lipa, Zbrucz. Na północy opracowanie obejmuje

górne oraz środkowe dorzecze Horynia oraz główne dopływy –Vilię oraz r. Ustię. Na północnym zachodzie to górne oraz środkowe dorzecze Styru oraz jego główne dopływy – Ikwa (prawobrzeżna), oraz Czarnoguzka (lewobrzeżna). Na południowym zachodzie opracowanie dotyczy górnych źródeł Bugu. W pracy epizodycznie rozpatrywano terytorium środkowego Bugu.

Podstawowe założenie w przedstawionej pracy jest próba systematyzacji źródeł ceramicznych z dalszą możliwością wyróżnienia cech kulturowych dla różnych stref mezoregionalnych. Ogromny region rozpatrywany w mojej pracy jest powiązany z poszukiwaniem głównych markerów osadniczych, kontaktów i szlaków ekonomicznych czy komunikacyjnych oraz odpowiedzi na pytania dotyczące akulturacji KT w jej późnym etapie.

Jak już zaznaczono, w dysertacji główny nacisk położono na źródła ceramiczne które zdeponowane są w różnych muzealnych składnicach muzealnych lub innych instytucjach (Kijów, Lwów, Równe, Ostróg). Do osobnej kategorii zaliczono materiały opublikowane w czasopiśmie lub monografiach naukowych. Bardzo ważną rolę w dysertacji odgrywają dane pozyskane z własnych badań wykopaliskowych i powierzchniowych.

Poszczególne aspekty związane z tematem rozprawy realizowano w ramach ośmiu rozdziałów.

W rozdziale pierwszym pt „Zarys problemu badawczego” zostały określone zasadnicze elementy pracy, które dotyczą chronologii i definicji etapu C-II kultury trypolskiej, ram przestrzennych, założeń i metod badawczych. W rozdziale tym zaznaczono także, że praca ta została napisana w ramach trzech projektów: pierwszy projekt realizowano pod kierownictwem Promotor prof. dr hab. M. Rybickiej, a dwa inne ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (projekty „Młoda Kadra”). W ramach pierwszego projektu opracowywano materiały ceramiczne z następujących stanowisk kultury trypolskiej: Zweniaczyn-Karjer, Winniki-Żupan, Kurgany-Dubowa, Horiv-Pidłużzia, Nowomalin-Podobanka. Ponadto, w ramach tego projektu przeprowadzone zostały badania powierzchniowe na Wyżynie Wołyńskiej. W ramach własnych projektów zostały przeprowadzone badania wykopaliskowe i powierzchniowe na stanowiskach kultury trypolskiej w rejonie Grzędy Mizockiej (badania wykopaliskowe na stanowisku Myrohoszcza 15). Ważnym i podstawowym punktem projektów było opracowywanie materiałów ze stanowiska Żwaniec-Szczob (rejon Kamieńca-Podolskiego), a także analiza chronologiczna i archeometryczna (wykonanie szlifów ceramiki naczyniowej).

W drugim rozdziale o „Historii i stanu badań” przedstawiono rozwój różnych poglądów i aspekty historyczne związane z problematyką KT od dawnych wykopalisk oraz badań

powierzchniowych do czasów dzisiejszych. Bardzo wyraźnie obserwujemy ogromną lukę we wprowadzaniu do obrotu naukowego wyników badań terenowych. Podczas studiowania szeregu publikacji i danych archiwalnych, zauważono, że ogromny potencjał stanowią badania przeprowadzone przez Tamarę Mowszę na stanowiskach kultury trypolskiej w rejonie środkowego Dniestru. Na Wyżynie Wołyńskiej ogromną bazę naukową stanowią badania Mykoly Peleszczyszyna. Oprócz tego równie ważne są prace i innych archeologów, których to badania zostały dokładnie opisane w tym rozdziale.

W rozdziale trzecim o „*Środowisku przyrodniczym*” zostały opisane jednostki geograficzne i warunki naturalne. Dosyć wyraźnie pokazano zróżnicowanie wysoczyzny Podolskiej od Wołyńskiej, z wyraźnymi granicami między nimi w postaci Niziny Malopoleskiej. Wyżynę Wołyńsko-Podolską rozdzielają lewobrzeżne dopływy Dniestru: rzeki Gnila Lipa, Złota Lipa, Stripa, Seret, Zbrucz, Tarnava, Studnica a także prawobrzeżne dopływy Pripeci: Turja, Stohid, Styr, Horyń, Słucz, Zdvig.

W czwartym rozdziale o „*Rozmieszczeniu przestrzennym osadnictwa kultury trypolskiej z etapu C-II w dorzeczu rzek Horyń, Bug oraz Środkowego i górnego Dniestru*” została podjęta próba rekonstrukcji stref osadniczych w mikroregionach a także w strefach osadniczych. Analiza osadnictwa kultury trypolskiej dotyczy puli zbiorczej stanowisk z etapu C-II, bez uwzględnienia ich dokładnej chronologii względnej. Podobne metody pokazują sposób wykorzystania przestrzeni. Analiza geograficzno-osadnicza obejmuje stanowiska dobrze rozpoznane (badania wykopaliskowe) lub w miarę dobrze rozpoznane (badania powierzchniowe). Bardzo wyraźnie można zaobserwować ogromną różnicę wykorzystania przestrzeni dla terytorium Dniestru i w międzyrzeczu rzek Horyń i Ikwy, co jest związane z wielkością osad. Osady na Wyżynie Wołyńskiej są niewielkie (przeważnie zajmują obszar do 0,5 hektara) i rozmieszczone w skupiskach oddalonych od siebie w odległościach o promieniu 5 i 10 km. Na terytorium Dniestru sytuacja jest inna – jedna osada ma powierzchnię od jednego do dwóch hektarów, i strefa osadnicza zajmuje terytorium od 5 do 10 km od swojego centrum.

Piąty rozdział dotyczy „*Ogólnej charakterystyki osadnictwa*”. W tym rozdziale zostały przeanalizowane różne obiekty z badań wykopaliskowych. Wyróżniono trzy typy obiektów: mieszkalne (płozczadki i półziemianki); gospodarcze (jamy zagłębione) a także obiekty przemysłowe (piecy garncarskie). Wyjaśniono że zanik wykorzystania płozczadek mógł nastąpić w końcu pierwszej fazy etapu C-II. W późnym etapie C-II zaobserwowano wykorzystywanie domostw lżejszej konstrukcji (np. Kurgany-Dubowa na Wołyniu).

W rozdziale szóstym została podjęta analiza materiałów źródłowych. Dla stanowisk z wczesnej fazy etapu C-II została podjęta dokładna analiza typologiczno-metryczna. Z terytorium Dniestru materiały ceramiczne zostały opracowane dla stanowiska Żwaniec-Szczob. Z terytorium Wyżyny Wołyńskiej dla stanowisk Nowomalin-Podobanka i Horiv-Pidłużzia. Z późnej fazy etapu C-II z terytorium Dniestru zostały opracowane materiały z stanowiska Zweniczyn-Karjer, podczas gdy z Wyżyny Wołyńskiej materiały z stanowisk Kurgany-Dubowa, Kostianiec-Gorby, Myrohoszcza 15. Na tle porównawczym bardzo wyraźnie widać dwa różne style ceramiczne – dnieszczański i wołyński.

W rozdziale siódmym została podjęta analiza wybranych cech ceramiki naczyniowej z etapu C-II w międzyrzeczu Dniestru, Horynia i Bugu. Jak można zaobserwować, na Wyżynie Wołyńskiej ogromny wpływ odegrała migracja części ludności z terytorium Dniestru lub z jego lewych dopływów. Można to zauważyć na tle pojawienia stanowisk grupy Horiv-Nowomalin z charakterystyczną ceramiką dla grupy koszyłowieckiej i bryńżeńskiej. Niemalą rolę odegrały wpływy z innych środowisk kulturowych – kultury pucharów lejkowatych i kultury badeńskiej. Dalej, proces kulturowy na Wyżynie Wołyńskiej związany z postępującym „wygaszaniem” charakterystycznych trypolskich cech. Dotyczy to zmniejszenia wykorzystania tzw. ceramiki stołowej, pojawieniem malowania czerwoną i białą farbą, jak i wiele innych cech. Pojawienie się rozbudowanych motywów może być związane ze swoistym naśladownictwem stylu naddnieszczńskiego (grupy Brynzeny-Żwaniec), jak i stylu kultury pucharów lejkowatych i kultury badeńskiej. W tym samym czasie następuje rozwój grupy Trojaniw na Wyżynie Wołyńskiej, na terytorium Dniestru pojawia się tzw. styl sznurowy, charakterystyczny dla grupy Horodištea-Foltești. Ten styl ostatecznie zmienia styl bryńżeńsko-żwaniecki. Na terytorium Dniestru zaczyna się formować grupa Gordinești-Kasperowcy, datowanie której może być wyznaczone (według chronologii względnej i absolutnej) w okresie 3300-2900 BC. Dosyć ciekawa sytuacja dotyczy także terytorium górnych dopływów Bugu. Dosyć długi czas ten terytorium zajmowały plemiona kultury pucharów lejkowatych. W ostatniej ćwierci IV tys. BC na granicach Roztocza i Małego Polessia pojawiają się osady z typową ceramiką grupy Gordinești-Kasperowcy. Według analizy ceramiki naczyniowej, pojawienie się podobnych epizodów może być związane z tzw. procesem trypolizacji kultury pucharów lejkowatych na terytorium górnego Bugu. Dosyć ciekawa sytuacja ma miejsce się na Wyżynie Wołyńskiej, gdzie także pojawiają się stanowiska z typową ceramiką grupy Gordinești-Kasperowcy (Holysziw, Listwin, Gorodsk). Pojawienie podobnych osad może być związany z migracją części ludności z środkowego Dniestru lub jego dopływów.

W ostatnim rozdziale ósmym o „Przemianach kulturowych w drugiej połowie IV tys. – na przełomie III tys. BC” zostały przeanalizowane wiele aspektów związanych z kulturą materialną, osadnictwem, środowiskiem przyrodniczym i inne. Ważne jest także przedstawienie chronologii absolutnej i porównanie jej z chronologią względną.